

Сима Ђирковић

ДУАЛИСТИЧКА ХЕТЕРОДОКСИЈА У УЛОЗИ ЗЕМАЉСКЕ ЦРКВЕ: БОСАНСКА ЦРКВА*

На веома значајном балканском крилу велике средњовјековне јереси Босна заузима посебно место. Од колевке и жаришта у Бугарској и Македонији Босна је не само просторно одвојена него се и њена епизода у општој историји јеретичких покрета одваја битно различитим околностима и друкчијом општом ситуацијом. Њена звезда је била у успону када је богумилоство у Бугарској и Византији било на заласку из разлога који су недокучиви. У сваком случају оне мрвице информација о богумилима XIV и XV века не могу се упоредити са претећом снагом јеретика из времена Козме Презбитера или цара Алексија Комнина. Тешко да је однос јеретика из Босне према богумилству био битно друкчији од односа француских катара или италијанских патарена. Они су били плод мисионарског семена које је пало на повољно тле. Дуалистичко учење је доспело у Босну у време кад се верски и црквени живот променио и наставио да се мења, тако да се оно у структури и односима са окружењем морало прилагођавати условима касног средњег века, које источни дуалисти нису доживели. Особеност босанских дуалиста је и у томе што су надживели дуалисте у Италији и Француској, што су могли пуна два столећа не само да опстају као трпљења секта него и да буду владајућа црква.¹

* Академик Сима Ђирковић, Београд

¹ Монографија великог хрватског историчара Фрање Рачког, *Bogomili i patareni*, Rad JAZU 7-10(1869-1870). Прештампано: *Borba Južnih Slavena za državnu neodvisnost. Bogomili i patareni*, Посебна издања САН 87, Београд 1931; која уз историјски приказ црквеног развоја Босне даје и систематски преглед доктрине и култа босанских патарена, представља и данас основно дело и полазну тачку сваког истраживања. Резултати Рачког нису оспоравани у науци све до двадесетих година овога века, кад се започело с

На формирање таквих, веома особених црквених прилика у Босни, које познајемо из извора XIII-XV века, утицале су две одлучујуће снаге: правоверна хришћанска црквена организација, оличена у босанској бискупији, и дуалистичка јерес која се у земљи почела ширити крајем XII а ухватила је корена у XIII веку. Рана историја босанске бискупије (*ecclesia Bosnensis*) тамна је и нејасна. Под тим именом се јавља у пописима епископија од XI века и у почетку је, вероватно, била под сплитском надбискупском столицом. У XII в. је сигурно под дубровачким надбискупима. Сачувана су сведочанства о посвећивању босанских бискупа у Дубровнику. У споровима око јурисдикције између надбискупа у Дубровнику и надбискупа у Бару нарочито су Дубровчани наглашавали право јурисдикције над три државе (*regna*): Захумљем, Травунијом и Србијом, која је Босна (*regnum Servillie, quod est Bosna*). Такво идентификовање постаје разумљиво ако се има у виду судбина „Крштене Србије”, о којој говори цар Константин VII Порфирогенит, у којој је као један део била и област Босна. После 1018, када је Византија срушила Самуилово Царство и кад је Василије II

покушајима доказивања да босанска црква није била јеретичка. Створен је „проблем босанске цркве”, који није престајао да привлачи пажњу истраживача. Основна концепција Рачког је остала неуздрана, али су знања о црквеним приликама у Босни, обогачена низом нових појединости, постала темељнија и свестранија. Оријентацију у доста обимној литератури олакшавају прегледи истраживања, прикази историјата проблема и библиографски подаци у појединим расправама.

Више пута су давани прегледи историје истраживања и литературе из појединих периода: Ј. Шидак, *Problem „bosanske crkve” u našoj istoriografiji od Petranovića do Glušca*, Rad JAZU 259 (1937) 37-181. Покојни професор Шидак је био хроничар збивања у литератури, те су од неочењивог значаја његови сабрани радови: . Šidak, *Studije o „Crkvi bosanskoj” i bogumilstvu*, Zagreb 1975, која има пробрану библиографију и преглед истраживања: Проблем „Цркве босанске” у поратној историографији (стр. 297-375). Проф. Шидак је пиређујући радове за ову књигу уносио белешке о литератури која се појавила после првог издања, па ћемо цитирати у загради податке о чланку у Студијама. Штета је само што му је интерес остао ограничен на уски круг питања, она која је расправљао у младости.

Бележимо овде само радове који су босанску црквену проблематику третирали у целини: D. Mandić, *Bogomilska crkva bosanskih krstjana*, Chicago 1962; A. Babić, *Bosanski heretici*, Sarajevo 1963; S. Ćirković, *Die bosnische Kirse*, Atti del Convegno internazionale sul tema: L' Oriente Cristiano nella storia della civiltà, Accademia nazionale dei Lincei, Quaderno 62 (1964) 547-575; Исти, *Историја средњовековне босанске државе*, Београд 1964; M. Loos, *Dualist Heresy in the Middle Ages*, Praha 1974; J.V.A: Fine, *The Bosnian Church: A New Interpretation. A Study of the Bosnian Church and its Place in State and Society from the 13th to the 15th Centuries*, New York - London 1975; F. Šanjek, *Les chretiens bosniaques et le mouvement cathare XIIe - XVe siècles*, Publications de la Sorbonne 20, Paris 1976; M. Lambert, *Medieval Heresy: Popular Movements from Bogomil to Hus*, Oxford 1977 (друго издање из 1992. не укључује Балкан, резервисан за посебну књигу); Д. Драгојловић, *Крстјани и јеретичка црква босанска*, Београд 1987.

Библиографију радова проф. Ј. Шидака (+1986) даје *Historijski zbornik* 29-30 (1976-77) 12-19, посвећен његовој седамдесетпетогодишњици живота.

аутокефалној Охридској архиепископији потчинио освојене области, део некадашње Србије дошао је под јурисдикцију Охрида, док је оно што је било западније од епископија у Сирмију, Расу и Призрену (крајње западне епископије у Охридској архиепископији), остало под јурисдикцијом приморских црквених средишта, која се гложе око земаља у залеђу. Босна је, дакле, продужила традиције западног дела некадашње Србије, онога који је остао изван византијске власти.² Нема сумње да је босанска бискупија припадала кругу цркава са бого-служењем да словенском језику, па је сасвим природно да је са рукописима и литургијским књигама прихватала обрасце карактеристичне за источни обред.

Непознато остаје колико је ова црква ухватила корена и колико је њена организација прекрила тада још врло примитивну земљу без градова, развијене привреде и живљег промета. Не зна се ни где је било седиште босанских бискупа. Местимично су у ово доба подизане црквене грађевине, од којих је једна од последњих била она коју је подигао бан Кулин (1180-1204), од које се сачувао занимљив и доста нејасан натпис на каменој плочи.³

За време овога босанског владара појављују се прве весте о појави дуалистичке јереси у Босни. Бан Кулин је 1199. оптуживан да пружа уточиште и заштиту јеретцима који су се у његову земљу склонили из далматинских градова, где су их почеле прогонити црквене власти. С друге стране је познато да је у најближем суседству, оснивач нове династије осамостаљене и увећане српске државе, Стефан Немања (1166-1196) сурово прогонио богумиле, тако да није искључена и једна јеретичка струја са Истока.⁴ Римска курија, у ово доба већ свесна опасности и ангажована у борби против западних јеретика, обратила је одмах пажњу на новооткривено јеретичко легло и тражила од угарског краља Емерика, коме је босански бан био вазал, да енергично рашчисти ситуацију.

Бан Кулин је, међутим, био уверен да су његови људи правоверни, и да желе да непоколебиво поштују учење римске цркве. Био је спреман да неке од сумњивих упуту у Рим и да се тамо испита њихово веровање и владање, па да се „учврсте у добру ако су у праву, или исправе од

² Историју босанске бискупије темељно је изучавао А. Hoffer, *Bosanska biskupija do turskog gospodstva. Dva odlomka iz povećeg rada o Kršćanskoj crkvi u Bosni*, Somen-knjiga iz Bosne (s.l.) 1901, 57-142. О политичкој позадини промена уп. и: С. Ђирковић, *Босна и Византија*, Осамсто година повеље босанског бана Кулина 1189-1989, Сарајево 1989, 23-35.

³ Уп. И. Николајевић - Стојковић, *Скулптура средњовековних цркава Босне и Херцеговине*, Зборник радова Византолошког института 5 (1958) 111-123. О Кулиновом натпису: Г. Томовић, *Морфологија ћириличких натписа на Балкану*, Београд 1974, 35, где је и старија литература.

⁴ Опис прогона даје Стефан Првовенчани: *Житије светог Симеуна*, ед. В. Ђоровић, Светосавски зборник II. Извори, Београд 1938, 28-30.

зла, ако су заблуди." У његово име је 1202. доиста пошла у Рим једна делегација, али је заплет смирен тек 1203. деловањем папског легата *Johannes-a de Casamaris* у Босни.⁵

Папски легат је у пролеће те године заједно са једним дубровачким архиђаконом у присуству владара бана Кулина одржао састанак са „*priores illorum hominum qui hactenus singulariter Christiani nominis prerogativa vocati /sumus/ in territorio Bosne*”, и добио од њих одрицање од шизме, признање да је римска црква глава читавог хришћанства и обећање да ће се придржавати извесних норми у обредима и начину живота.⁶

Сачувани докуменат о овим обећањима представља један од најпроблематичнијих докумената босанске црквене историје. Основно је у ствари питање ко су „*Christiani*” из поменуте изјаве: припадници једне занемарене редовничке бискупије, монаси реда светог Василија или јеретици, чланови једне већ организоване дуалистичке босанске цркве? Задовољавамо се да поменемо само три најозбиљнија предложена одговора. Папски легат је сам следеће године писао да се његова мисија тицала „*quondam patarinorum in Bosna*”.⁷ Називање општим називом „*Cristiani*”, тако карактеристично за источне и западне дуалисте, упућује у истом правцу, као и највећи дио конкретних обећања, уколико, наравно, из оваквог нормативног акта смемо инверзијом закључити да су дотле поступали супротно. Не може се, међутим, прећутати да у акту из 1203. има и елемената који показују да је тешко могуће да је папски легат имао посла са заједницом катарских „*perfecti*”. Нико од истраживача не спори да изјава из 1203. говори о монашкој средини. „*Christiani*” се изричито називају „*fratres*” и текст их супротставља „*aliis secularibus*.” Значајно је и обећање: „*neque de cetero recipiemus aliquem vel aliquam conjugatam, nisi mutuo consensu, continentia promissa, ambo pariter convertantur*”, и, још више, да ће жене бити одвојене од мушкараца у спаваоницама и ручаоницама и да се неће састајати насамо, што све, најблаже речено, не одговара једној катарској заједници, али може бити сасвим актуелно у тзв. двоструким манастирима.⁸

⁵ A. Theiner, *Vetera monumenta Slavorum meridionalium historiam illustrantia I*. Roma 1863, 6, 12-13,15. Факсимиле најранијих докумената дају Д. Мандић и Ф. Шањек у књигама цит. у нап. 1.

⁶ T. Smičiklas, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae III*, Zagreb 1905, 24-25.

⁷ A. Theiner, *Vetera monumenta I*, 19.

⁸ Дуалистички карактер „*christiani*” документа из 1203. образложено је доказивао D. Kniewald, *Vjerodostojnost latinskih izvora o bosanskim krstjanima*, Rad JAZU 270 (1949) 127-144; све тешкоће, ипак, није отклонио. M. Miletić, *I „krstjani”* 49-66, 179-180, је опет заобилазећи конкретна обећања „крстјана”, која одају дуалистички утицај, истицала само оне елементе у изјави који показују да је реч о монасима василијанцима. Тези коју су већ раније други заступали, она је додала извесне нове аргументе, међу којима су најозбиљнији они о вези с извесним обећањима и Регулама св. Василија.

Осим тога, акт у целини и читав поступак легата по своме основном тону не одговарају једном обрачуну са јеретичима. Објашњење које ту чињеницу приписује дипломатској вештини легата Цазамарија и жељи да мирно и безболно преобрати јеретике, не почива на довољно чврстим темељима.⁹ Држећи се само онога што нам докуменат пружа, можемо закључити да је мисија папског легата у Босни мимоишла право језгро дуалистичке јереси, уколико га је у ово време било, и задржала се на једној монашкој заједници, веома вероватно источних монаха, до које није допрло ни дашак великих црквених реформи. То, наравно, не значи да босански монаси нису били захваћени извесним јеретичким струјањима; познато је колико су управо занемарене монашке средине подложне хетеродоксним утицајима. Сам докуменат нам даје извештај о начину на који се то дешавало.¹⁰

Било би, свакако, веома занимљиво знати у којој мери су босански монаси били захваћени дуализмом, али најважније је, ипак, да њиховом абјурацијом општа црквена ситуација у Босни није ни мало измењена: стварни и свакако упорнији јеретици у земљи или суседству, одакле су придлазили, нису искорењени, нити је католичка босанска бискупија оспособљена за пружање озбиљнијег отпора. Због тога није нимало чудно што се после непуне две деценије поново чују оптужбе да се у Босни примају и штите јеретици који отворено проповедају своје штетно учење.

⁹ D. Kniewald, *Vjerodostojnost* 129.

¹⁰ „Christiani” се, између осталог, обавезују: *Nullum deinceps ex certa scientia manicheum vel alium hereticum ad habitandum nobiscum recipiemus*. У документу се прави, дакле, разлика између јеретика и босанских монаха у чију средину су се појединци склањали од прогона у Далмацији. Искључиво везивање „christiani” из 1203, било као монаха било као чистих јеретика, за цркву босанску, познату из доцнијих извора, имало је врло тешке последице за разумевање босанске црквене историје. Прочивници схватања Рачког о дуализму у Босни налазили су ту јако упорну тезу о монашком карактеру доцније босанске цркве, док су браниоци тезе Рачког били присиљени да се довијају разним проблематичним тумачењима и да постанак босанске цркве померају за неколико деценија уназад. Једино је име „кретјани” заједничко учесницима састанка на Билином Пољу 1203. и патаренима XIV и XV века. Да је „christiani” омиљени назив примењиван на себе саме дуалистичких јеретика не треба уопште доказивати, али је тај назив још у XII веку служио за обележававање монаха. Сусрет два значења тога термина у то време на босанском тлу није нарочито невероватан.

Нема никакве сумње да су људи из изјаве из 1203. монаси осумњичени због јереси, исто тако нема сумње да су се у то доба јеретици склањали у Босну.

У својим раним радовима (1963, 1964) тврдио сам да нема континуитета између монашке заједнице из 1203. и доцније цркве босанске. Био сам касније присиљен да ово тврђење напустим као погрешно, јер се у запису из Баталовог јеванђеља, за који се мисли да садржи попис босанских дједова, налазе имена: 13. Драгич, 14. Лубин, 15. Драгета, која одговарају именима: Dragice, Lubin, Drageta у актима о билнопољској абјурацији. Опширнију анализу и покушај да се списак из Баталовог јеванђеља искористи за „унутрашњу” историју босанске цркве дајем у: *Bosanska crkva u bosanskoj državi, Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine I. Društvo i privreda srednjovekovne bosanske države*, Sarajevo, 1987, 207-210.

Други папски легат *Acontius* је 1221. већ добио налог да се против јеретика послужи снагом световних и црквених власти из Угарске. Тренутак, међутим, није био погодан, јер је у Угарској управо беснео сукоб краља и племства решен Златном булом 1222.¹¹ Идеја крсташког рата, опробана већ на западу и сада први пут истакнута у борби против јеретика у Босни, прихваћена је у Угарској. Краљ је, чак, читаву Босну уступио калочком надбискупу са задатком да у њој истреби јерес, а овај је за новац унајмљивао племиће за крсташку војску.¹² Догађаји нам, на жалост, нису познати, јер су извори за босанску историју овога времена толико оскудни да се не зна чак ни ко је владао Босном.

У сваком случају ове акције су припремиле услове за велико обрачунавање за време понтификата Гргура IX, и Иноћентија IV, чији је исход одредио даљи црквени развој Босне. У време када је борба против јереси на западу дошла до кулминације, папска столица је непосредно у своје руке узела и бригу око искорењивања јеретика у Босни. Више се не мисли на убеђивање и мирно преобраћање и поред крсташких похода у борби се уводе нова и ефикасна средства: ред доминиканаца и инквизиција. У исто време су предузете озбиљне мере да се реформише и ојача католичка босанска бискупија, јер се увиђало да и највећи успеси у искорењивању јеретика неће обезбедити победу католичанства уколико у земљи нема црквене организације способне да преузме бригу о верницима.

Колико је овај реформни програм био неопходан показало је стање домаће епископије које је тада изашло на видело. Босански бискуп је 1232. оптужен да је на свој положај дошао симонијом, да је потпуно необразован, да не служи мисе, нити дели свете тајне, и да је у црквене дужности толико неупућен да чак не зна ни форму у којој се врши крштење. Уз то је и његов однос према јеретицима био крајње сумњив, брат му је био познати херезијарх, а бискуп га је штитио и живео са јеретицима у истом селу.¹³ Није познато шта се од свега показало тачно у истрази вођеној од суседних црквених старешина из Хрватске и Угарске, али основне оптужбе су сигурно стојале, јер је папски легат *Jacobus Pecorari* из Пјаћенце 1233. по папском налогу сменио босанског бискупа, који се бранио да је грешио из незнања. Истовремено је босанска бискупија изузета испод јурисдикције дубровачке надбискупије због недовољне активности против јереси у Босни, и потчињена непосредно папској столици. Од ранијих предлога за реформу католичке цркве у Босни примљен је само онај о постављању „Латина“ за епископа. Први је био доминиканац *Johannes Wildeshausen*. У први мах је читава акција имала подршку не само угарског краља и његовог

¹¹ J. Šidak, *Bosna i zapadni dualisti u prvoj polovini XIII stoljeća*, *Zgodovinski časopis* 6-7 (1952-53) 292.

¹² J. Šidak, „*Ecclesia Sclavoniae*“ i misija dominikanaца u Bosni, *Zbornik Filozofskog fakulteta u Zagrebu* 3(1955) 16-17. (=Studije, 177-209).

¹³ J. Šidak, „*Ecclesia Sclavoniae*“ 18-19.

сина херцега Коломана већ и босанског бана Матеја Нинослава, који се управо тада први пут појављује у изворима. Он се одрицао својих претходника, заражених јеретичним утицајем био сам ангажован у борби против јеретика, и помагао акцију на сређивању католичке цркве, зна се да је давао новац за градњу босанске катедрале.

Започети рад је, међутим, изазвао реакцију, тако да је већ следеће године било потребно покренути нови крсташки поход. Једнодушни отпор босанског племства, које је устало у заштиту домаће цркве и јеретика, натерао је и бана Нинослава да промени табор и брани самосталност државе од угарских крсташа. Колико се вођење крсташких похода у Угарској већ тада повезивало са политичким циљевима види се из чињенице да је угарски краљ Андрија 1235. читаву Босну даровао своме сину херцегу Коломану. Ратне акције вођене највероватније 1236-7. завршиле су се победом угарских крсташа, који су загосподарили већим делом Босне. Под њиховим окриљем је настављена борба против јереси, доминиканци су вршили инквизицију и спаљивали јеретике, у ово доба су вероватно основали и два своја манастира.¹⁴ Босанска бискупија је добила своју катедралу, при њој је организован каптол, даровани су јој поседи и прибављана новчана средства, припремало се и увођење црквене десетине. Али и то је све пало пред налетом домаћег племства, бана и вероватно ширих маса становништва, огорчених због промена и погођених десетином. До 1240. бан Нинослав је завладао поново читавом Босном, а велика најезда Монгола и страдање Угарске онемогућили су нове крсташке походе. После неколико година је бан, додуше, био присиљен од стране угарског краља Беле IV да босанској бискупији дарује поседе широм земље, да би јој надокнадио штете које је нанео. Обавезао се том приликом и да поштује имунитет црквених поседа и признао право на сакупљање десетине „*more aliarum ecclesiarum de Hungaria*”.¹⁵ Ипак, све то није помогло католичкој бискупији да ухвати корена у земљи. Већ 1247. католички бискуп се налази у Славонији и његово седиште остаје Ђаково, посед дарован бискупији од стране херцега Коломана. У исто време је босанска бискупија потчињена угарској калочкој надбискупији, а у документима је забележено да „нема никакве наде да ће се ова земља - Босна - од своје воље вратити вери”.¹⁶

Тиме се завршио један бурни и судобоносни период босанске црквене историје. Покушај уништења јереси „огњем и мачем” није успео услед сувише јаког отпора домаћих друштвених снага.

¹⁴ Важне податке о деловању доминиканаца у Босни пружа *Commentariolum de provinciae Hungariae originibus, dominicanca Svipertus-a* објављен од N. Pfeifer, *Die ungarische Dominikanerprovinz von ihrer Gründung bis zur Tatarenverwüstung 1241-1242*, *Zürich* 1913, 143-146. У пуној мери га је искористио за црквену историју Босне J. Šidak, „*Ecclesia Sclavoniae*” 35-39. Репродукован у: D. Mandić, *nav. delo*, 439-440.

¹⁵ J. Šidak, „*Ecclesia Sclavoniae*” 31.

¹⁶ J. Šidak, „*Ecclesia Sclavoniae*” 33-34

Католицизам се уз то везао потпуно за идеју једне реформисане бискупије на челу са „латином” и уређене потпуно на начин других католичких бискупија тога времена. Традиционална домаћа са словенском службом и домаћим свештенством је самим тим потпуно препуштена јеретицима.

Егзистенција домаће цркве није никада после тога доведена у питање упорним и систематски спровођеним крсташким походима. После тријумфа на западу, папска столица више није у борбу уносила онолико оштрине као у данима Гргура IX. Очигледно изолована јерес у малој забаченој земљи више није имала онакав значај као у време када је представљала крило једног великог противкрвеног покрета. Како је успјех сваке насилне акције против јеретика у Босни зависио од ангажовања угарских војних и политичких снага, на став према Босни су се рефлектовали и односи између угарских краљева и Рима, који у другом делу XIII века нису били најбољи. Проблем босанских црквених прилика се све више потискивао у сферу политике. Када би угарски краљеви били задовољни послушношћу босанских банава нису уопште покретали црквено питање, и обрнуто, сваку политичку акцију против Босне заодевали су у рухо борбе против јереси. „Крсташки ратови” су крајем XIV и почетком XV века служили угарским краљевима као заклон за политичке обрачуне, чим би постигли свој политички циљ, њихово интересовање за црквене прилике је нагло опадало.¹⁷ Борбу католичанства против босанске јеретичке цркве водили су доцније само фрањевци, а једине насилне акције које су имале стварног успеха предузимали су последњи босански владари.

Борбе у периоду од 1233. до средине XIII века обележавају уједно и доба рађања босанске цркве. Огранци јеретичке дуалистичке „*ecclesia Sclavonie*” и домаћа словенска бискупија стопиле су се у цркву босанску, која је од тада, за једно време, била једина хришћанска црквена заједница у Босни.¹⁸ Јеретици су од млитавог и слабог тела босанске бискупије имали неке користи. Пустили су, додуше, да изумре

¹⁷ Карактеристично је у том погледу држање угарских краљева из династије Анжујаца. Карло I Роберт је узимао у заштиту босанског бана од хрватских великаша који су хтели да поведу „крсташки поход” против Босне. Његов наследник Лудвиг је 1363. ратовао у Босни и као повод истицао јерес, доцније је све до смрти био у добрим односима с Босном, иако се у црквеном погледу ништа није променило. Жигмунд Луксембуршки је од 1398. до 1409. скоро сваке године водио рат против Босне, али у њено црквено уређење није дирао ни кад је победио и кад су му се босански великаши покорили.

¹⁸ Овде изнето схватање о постанку босанске цркве, које се великим делом ослања на истраживања Ј. Шидака отклања многе тешкоће у досадашњем тумачењу извора, али не све. Једну од најважнијих представља чињеница да су западни дуалисти још 80-их година XII века одржавали везе са једном дуалистичком „*ecclesia Sclavoniae*”, и да писци из друге половине XIII в. изједначују ову *Sclavonia* са Босном. *Fra Anselmo di Alessandria* врши ово идентификовање око 1270, када је на огромној територији од Истре до Бугарске,

оно што није одговарало њиховој доктрини и организацији (парохијско свештенство, монаштво), али су заузели њено место у духовном животу Босне као једина истинска црква и на томе су, уз повезаност са племством у одбрани државне самосталности, изградили чврсте темеље свога положаја. Традиције и обичаји старе домаће цркве су, с друге стране, могли деловати на појаву извесног синкретизма. Сигурно је, међутим, да је домаћа словенска бискупија убрзала код босанских јеретика развој који је водио претварању заједнице „савршених” у организовану цркву, развој који је био својствен и њиховој катарској сабраћи на западу.

Од првих деценија XIV века појављују се бројнији извори који омогућавају да се сагледа структура босанске цркве. Њени припадници се називају „крстјани”, односно „прави крстјани” и „праве крстјанице” што тачно одговара катарском „*veri cristiani*”. Странци су, нарочито Дубровчани код којих је сачувано највише података, употребљавали за њих назив „патарени”¹⁹. Термин „савршени” (*perfecti*) се не среће, али тестаменат госта Радина, једног од старешина босанске цркве, нам супротставља „праве крстјане” „крштене” „који граха не љубе”

за коју се у Италији употребљава назив „*Sclavonia*”, дуалистичка црквена организација постојала само у Босни. Фра Анселмо је, уп: А. Borst, *Die Katharer*, Stuttgart 1953, 23, нарочито настојао да прикаже рану историју катара. Идентификовање је, по свој прилици, његова комбинација на основу тадашњег стања. Упадљиво је да о постанку ове цркве традиција коју он преноси (трговци су из Цариграда донели јерес) сасвим одговара Далмацији, чији су градови били у живим трговачким везама са Византијом, али није нимало вероватна за забитну и неприступачну Босну. Нешто ранији доминиканац Svipertus (1259) врши ову идентификацију са једном веома важном нијансом: in Bosnia et Dalmacia, que apud eos ecclesia Sclavoniae nuncupatur. Ј. Šidak, „*Ecclesia Sclavoniae*” 37. То је разлог више да, сасвим у складу са изворима с краја XII и почетка XIII века, ову „*ecclesia Sclavoniae*” тражимо у Далмацији. Дискусију о односу Далмација - Склавонија - Босна не могу приказивати у оквиру овог сажетог прегледа. Могу упутити на свој реферат: *The Bosnian Patarens and Western Heresies* (у штампи у зборнику радова симпозија у средњовековним јересима: *Heresy in Eastern Europe*). Вести о јеретичима у Далмацији у то време сабрао је већ М. Barada, *Šidakov problem „bosanske crkve”*, *Nastavni vjesnik* 49 (1940-41) 400-402. О ширењу јереси из Далмације у Босну нам извори говоре сасвим изричито. У Босни се јерес одржала те је на њу пренето име *Sclavonia*, у самој земљи је она називана само и једино „босанска црква”. Не сме се губити из вида и чињеница да је „*ecclesia Sclavoniae*” заступала умерени дуализам, док су патарени цркве босанске били радикални дуалисти. Уп. Ј. Šidak, *O nekim prilozima B. Primova o problemu bogumilstva*, *Historijski zbornik* 14 (1961) 315-316. Та промена вероватно стоји у вези са померањем тежишта из Далмације у Босну.

¹⁹ Нема разлога да се са Ј. Šidakom, *Problem bogumilstva u Bosni*, *Zgodovinski časopis* 9 (1955) 157, инсистира на чињеници да се назив „*perfecti*” не јавља у Босни. Тај термин је постао врло популаран у науци, у изворима о катарима се он ређе јавља, и то упоредо са читавим низом других. Главни назив је ипак „*boni*” и „*veri christiani*”, који је посведочен у Босни. Уп. А. Borst, *Die Katharer*, 205. А. 13.

„мирским људима”.²⁰ И други споменици одвајају „крстјане” који су „*religiosi*” од осталих верника који су „*laici*”. Споља гледани они су изгледали као ред, али монашки ред у правом смислу нису били исто онако као и катарски „савршени”, за чије заједнице се такође употребљавао назив „*ordo*”.²¹ Босански „крстјани” су имали својеврсну хијерархију, којој је на челу био „дјед”, чији је службени назив био „епископ цркве босанске”. Босанска хијерархија је имала још два ступња које су представљали „гости” и „старци”. Носиоци тих чиновна се у домаћим споменицима називају скупно „стројници”. Ова хијерархија није аналогна катарској, али је исто тако далека и од чиновна и достојанства у православној или католичкој цркви. Док је „дјед” несумњиво богумилског порекла, „старац” је монашко достојанство у источној цркви, док порекло назива „гост” није познато, нити је до сада добило икакво задовољавајуће објашњење.²²

Жаришта црквеног живота биле су крстјанске куће, „хиже” - „*domus patarenorum*”, „*caxe dei paterini*”.²³ О њиховој бројности и распореду, на жалост, нисмо обавештени. Случајно сачувани подаци о неколико таквих кућа у источној Босни нису репрезентативни, а турски споменици са траговима патарена бележе домаћине „крстјане” у време после слома цркве, не помињу „хиже” уопште.

²⁰ О употреби назива „*patareni*” у Дубровнику уп. М. Динић, *Један прилог за историју патарена у Босни*, Зборник Филозофског факултета у Београду 1(1948) 36-37. У старијој литератури се оперисало називом „*мрсни људи*”, али су Loos и Lambert показали да је реч погрешно читана.

²¹ О називу „*ordo*” уп.: А. Borst, *Die Katharer* 206, А. 13. „*Die Analogie des Katharismus zu den Mönchsorden ist zweifellos vorhanden und, nje man sieht, schon von den Zietgenossen beobachtet worde.*” Чињеница да се патарени као „*religiosi*” и чак „*regulantes*” супротстављају „*laicis*” није никаква босанска специфичност. Словенски термин „редовници” се, с једне стране, јавља само у конструкцијама где се јављају католички или православни духовници, и, с друге стране, има тако неодређено значење (уп. *Rječnik hrvatskog ili srpskoga jezika* 58, s.v. *redovnik*) да исказује једино разлику између правих чланова цркве и обичних верника. Ту разлику ортодоксна средина не може изразити друкчије него ортодоксним терминима. Из тога се не могу извлачити закључци да су припадници босанске цркве прави монаси, као што се то још увек чини.

²² Објашњење назива и функције „госта” које даје М. Miletić, *I „Krstjani” di Bosnia alla dei loro moluce di pietra*, *Orientalia christiana analecta* 149, Roma 1957, 117-121, нема ослонаца ни у језику ни у изворима. Преглед покушаја даје Р. Ćošković, *O gostima „crkve bosanske*”, *Историјски зборник Института за историју у Бањалуци* 4 (1983) 7-40.

²³ Једна група патаренских кућа на путу за Сребрницу јавља се у дубровачким уговорима о преносу робе караванима. Уп.: М. Динић, *Дубровачка средњовековна караванска трговина*, Југословенски историјски часопис 3 (1937) 119-146 (= *Српске земље у средњем веку*, 305-330. Разлике су биле сувише велике да би блиски савременици употребљивали назив манастира. „*Соеповоја*” босанских патарена спомиње само Аeneas Sylvius, *Historia Europae*, у једном пасусу који репродукује гласине о егзотичној земљи. Уп.: Ј. Matasović, *Tri humanista o patarenima*, *Godišnjak Skopskog Filozofskog fakulteta* 1(1930) 245. Доцније је као папа сазнао више о босанским патаренима и тада више не понавља ову тврдњу.

Верско учење босанских крстјана познато је скоро искључиво из католичких списа у којима се набрајају или побијају заблуде босанских јеретика.²⁴ Као што је нормално, у тим списима се одвајају и наглашавају само елементи одступања од католичке доктрине. Формулисани су увек кратко и сумарно, без помињања и навођења евентуалних разлика и нијанси какве налазимо у опширнијим противјеретичким списима. Они нам не дају тачну и појединостима богата слику доктрине босанских патарена, али се у основне тачке оптужби не може принципијелно сумњати као што се чинило и још се повремено чини.²⁵ Ти текстови нису међусобно зависни, настали су на основу информација црквених лица која су деловала у Босни и ни у ком случају не примењују на Босну оно што се знало о јеретичима у другим земљама.²⁶

Босански „крстјани“ XIV и XV века су били радикални дуалисти. У њиховом учењу се супротстављају два принципа: духовни и материјални, оличени у два божанства *deus lucis i deus tenebrarum*, од којих је први у исто време *summum bonum* а други *summum malum*. На почетку стварања стоји и код њих борба Луцифера и одвођење злих анђела који су постали душе затворене у тела. Очишћењем и крштењем ове душе се могу вратити у небо, само неки анђели су зли по природи и не могу да не греше. Свет је творевина „бога тмина“ те старозаветни бог није отац Христов. Мојсију се указао зли анђео, а сви пророци и патријарси се осуђују. Особито је омрзнут код „крстјана“ Јован Крститељ - ни један ђаво у паклу није гори од њега.

Христологија босанских „крстјана“ је такође радикално дуалистичка и сасвим докетистичка. Христос није био отеловљен, нити је „јео и пио телесно“, читао његов земаљски живот је привидан па, према томе, није ни страдао, ни умро, ни васкрсао нити се узнео на небо. Марија је била анђео и пошто Христос није био рођен од жене, Босанци су извели закључак да треба одбијати и генеалогiju Христову из еванђеља.

²⁴ Сачувано је неколико таквих списа: 1. попис *Isti sunt errores hereticorum bosnensium*, сачуван у два рукописа, настао око 1375, ed. F. Rački, *Prilozi za povijest bosanskih patarena*, *Starine* 1 (1869) 138-140 и D. Kniewald, *Vjerdostojnost* 168-169; 2. *Hic sunt omnia puncta principalia et auctoritates extracte de disputatione inter christianum romanum et patarenum bosnensem*, из почетка XV в. ed. F. Rački, *Prilozi* 109-138. 3. опширно побијање заблуда босанских јеретика од стране кардинала Торквемаде из 1461, Ed. F. Rački, *Dva nova priloga za ravijest bosanskih patarena*, *Starine* 14 (1882) 5-21, и боље D. Kamber, *Kardinal Torquemada i tri bosanska bogomila* (1461), *Croatia sacra* 3 (1932) 38-93. Може се још додати и кратак попис основних заблуда у були папе Евгенија IV, у: D. Farlati, *Illyricum sacrum* IV, 257-258.

²⁵ Неодрживост тврдњи да се овим изворима не може веровати доказао је D. Kniewald, *Vjerdostojnost* 115-276.

²⁶ Пописи босанских заблуда садрже и понешто што се није уопште говорило о катарима, нпр. да одбијају Христову генеалогiju из еванђеља, затим да „крштење“ обављају стављајући књигу на груди. С друге стране, босанским патаренима се не приписују покајање и исповест познати код катара.

Црква божја се, по уверењу „крстјана”, налази код њих и њихов старешина је наследник Петров. Папе су све до Силвестра биле „њихове вере”, иначе је римска црква идолопоклоничка, проклета и службеница Сатане. Разумљиво је онда да су и материјалне цркве синагоге Сатанине. Молити се у њима је идолатрија исто као и поштовање икона и слика у црквама и поштовање реликвија. Заједно са иконама се осуђује и крст као слово Сатанино. Према нашим изворима, босански крстјани одбијају и све свете тајне католичке цркве.

Пошто нема устајања из мртвих, ни чистиштва, нити икаквог средњег пута између раја и пакла, спасење се може добити само духовним крштењем. Босански дуалисти тврде да је код њих право Христово крштење; оно доноси опроштај греха и ко га прими постаје онако свет као што је свети Петар. Крштење се већ схвата не као примање у заједницу већ као јеретичка света тајна. Врши се полагањем руку на главу и еванђеља на груди верника. Вредност крштења зависи од врлина онога ко га врши; колико год пута згреши онај ко је крстио толико пута душе падају у пакао, и толико се пута крштење мора поновити.

И оно што ови извори говоре о заветима и начину живота босанских јеретика поклапа се са оним што се зна о катарима. Нису јели месо нити лактицинија. За грех се сматрало убијање животиња и разбијање јаја. Крстјанима је било збрањено заклињање. Осуђивало се давање милостиње, а исто тако се осуђивала и „*justitia sanguinis*” и код световних господара.²⁷

Списима католичких противника босанске цркве се порицала свака веродостојност, јер је био направљен вештачки јаз између „латинских” и домаћих извора, па се чак налазило да све што потиче из саме Босне противречи католичким „оптужбама”. У дискусији која је о томе вођена и још увек се води, показало се да и домаћи извори потврђују највећи део онога што се босанским патаренима приписује у латинским изворима, а да је у исто време веома мало онога што противречи исказима католичких текстова или учењу и пракси дуалиста на другим странама. Босански црквени рукописи при нашим данашњим знањима о књигама дуалистичких цркава не могу послужити за решавање основних питања о доктрини босанске цркве. Сачувани зборници потврђују припадност једној јеретичкој цркви више распоредом и избором текстова, него евентуалним ретуширањима у дуалистичком смислу. Далеко важније су глосе које одају начин тумачења текстова у чије се слово, по свој прилици, није уопште дирало.²⁸ Нарочито су

²⁷ Приказ је израђен на основу података извора наведених у нап. 24.

²⁸ Сачуван је мали број рукописа који потичу из Босне, већину међу њима представљају често сасвим мали фрагменти. Ипак, босански црквени рукописи представљају највећи део рукописа који је уопште сачуван из дуалистичке средине. Преглед је дао V. Vrana, *Književna nastojanja u sredovječnoj Bosni*, *Poviest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine I*, Sarajevo 1942, 794-822. Допуне је дао J. Šidak, *Problem bogumilstva*

значајне глосе у тзв. Срећковићевом јеванђељу. Оне потврђују дуалистичко супротстављање духовног и материјалног света, дуалистичку космогонију, осуђивање Мојсија, Јована Крститеља и Старог завета.²⁹

Своју цркву су босански јеретици називали „права вера апостолска”.³⁰ Глоса у једном другом босанском јеванђељу осуђује православну цркву.³¹ За тачност тврдње да нису имали „материјалне цркве” говори чињеница да се од XIII века надаље ни једна црквена

156. Отада су се појавиле студије: J. Šidak, *Marginalija uz jedan rukopis „crkve bosanske” u mletačkoj Marciani*, Slovo 6-8 (1957) 134-153; Isti, *Kopitarovo bosansko jevanđelje u sklopu pitanja „crkve bosanske”*, Slovo 4-5 (1955) 46-63; *Glagoljski zapis u Čajničkom jevanđelju i u Radoslavljevom rukopisu*, Zbornik Historijskog instituta JAZU 2 (1959) 5-15 и додаци у: Студије: J. Hamm, *Apokalipsa bosanskih krstjana* Slovo 9-10 (1960) 47-103. Рукописима се придавао у проучавању босанске цркве већи значај но што га у ствари имају. „Правоверни” текстови еванђеља и других канонских списа су узимани за доказ да црква босанска није била дуалистика. Губиле су се из вида вести о ставу богумила и катара према текстовима Светог писма, на које је упозорио већ F. Rački, *Bogomili 570-571*. Богумилска јеванђеља се по тексту нису разликовала од оних којима се служила источна црква. A. Borst, *Die Katharer* је показао да ни катарци нису имали своје Библије. Цитати који се употребљавају показују уобичајене верзије Библије (*Liber de duobus principiiis* цитира чак и Стари завет, као и патарен у распри наведеној у нап. 24.). Јеретици нису брисали места у Св. писму која се нису слагала са њиховим учењем, већ су их на други начин тумачили. Узалудан је и непотребан био зато напор A. Solovjeva, *Vjersko učenje bosanske crkve*, Zagreb 1948, 16-18, да у босански јеванђељима нађе дуалистичка ретуширања. То је одвело дискусију на сасвим погрешну страну. Јер се не може тражити у тексту, већ у глосама рукописа. Соловјев је, нав. место, 41-44. скренуо пажњу на важну чињеницу да су босански рукописи били још у XII веку раширени у Бугарској међу јеретичима и да су, уколико су били без глоса, били тако чисти да се њима служило католичког свештенство.

²⁹ Објавио их је M. Speranskij, *Ein bosnisches Evangelium in der Handschriftensammlung Srećkovićs*, Archiv für slavische Philologie 24 (1902) 176-178. J. Šidak, *Problem bogumilstva* 159. нап. 20, је наговјестио да ће моћи да докаже да ове глосе немају везе са босанском црквом.

У међувремену је H. Kuna, *Jezičke karakteristike glosa u bosanskom jevanđelju iz Srećkovićeve zaostavštine*, Slovo 25-26 (1976) 213-230, дала елементе за географско и хронолошко лоцирање средине у којој су глосе настале. Ја сам затим саме глосе подвргао испитивању са гледишта начина на који су јеретици на истоку тумачили јеванђеље, С. Ћирковић, *Глосе Срећковићевог јеванђеља и учење босанске цркве*, Богумилството на Балканот во светлината на најновите истражувања, Скопје 1982, 207-222. Показало се не само да су глосе полемичке, да је метод интерпретације онај који описују Јефтимије Зигавин и Козма Презвитер, као и да глосе упркос сажетости и скромног обима потврђују дуалистичку терминологију. Нема основа за тврдње да у домаћим споменицима насталим у Босни нема доказа о дуалистичкој доктрини.

³⁰ У тестаменту госта Радина Љ. Стојановић, *Старе српске новеле и писма II*, Београд - Ср. Карловци 1934, 153.

³¹ У тзв. Грујићевом јеванђељу се „митница” тумачи као „место патријархово где се патријархи ставе сребром и златом.” Уп. A. Solovjev, *Vjersko učenje* 28.

грађевина у Босни није могла ни на који начин довести у везу са босанском црквом. Показало се и да су избегавали крст.³²

Крштење се потврђује већ спомињаним тестаментом Радина госта који за „праве крстјане” и „крстјанице” каже и да су „крштени”, а дуалистички обред је потврђен босанским рукописом који има састав и текстове једнаке са онима у провансалском и латинском катарском ритуалу.³³ Пост који пости изричито је споменут у Радиновом тестаменту.³⁴ Сигурно је доказано и то да су босански крстјани осуђивали заклетву и да је нису полагали.³⁵

Извесне тешкоће остају у вези са ставом према Старом завету. На једном надгробном натпису једног „госта” се каже да му је „приредио по уредби Аврам своје велико гостољубство”. Упадљиво је, међутим, да се у глосама у Срећковићевом јеванђељу које осуђују Мојсија, Крститеља и Стари завет, Аврам, Исак, Јаков „и сви духовни пророци” тумаче као „божји људи”; а сам Аврам се, на другом месту, тумачи као „отац небески”. Није без интереса поменути да су и неки међу катарима разликовали зле земаљске пророке од добрих небеских.³⁶

У босанским рукописима се налазе илустрације, и то не само орнаменти и симболичке представе јеванђелиста већ и слике светаца илустрације празника.³⁷ Иако пописи заблуда кажу да се осуђују иконе и слике у црквама као предмет култа а не говоре о ликовним представама уопште, ипак се чини да та појава није сасвим у складу са доктрином цркве.³⁸ Из тестаamenta Радина госта се види да су „крстјани” обраћали пажњу празницима и да је календар празника играо неку улогу у њиховом једноставном култу.³⁹ Најзад, тај исти тестаменат из

³² А. Solovjev, *Jesu li bogomili poštovali krst?*, Glasnik Zemaljskog muzeja n. s. 3 (1948) (= *Les bogomiles vénéraient-ils la croix?*, Bulletin de la classe des lettres et de sciences morales et politiques Accad. Belge ser. 5, 35(1949) 47-62).

³³ У рукописном зборнику крстјанина Радослава из времена 1443-1461 Уп.: А. Solovjev, *Vjersko učenje* 34-37.

³⁴ Тестаменат госта Радина: Љ. Стојановић, *Старе српске новеле и писма II*, Београд - Ср. Карловици 1934, 153.

³⁵ М. Динић, *Један прилог за историју натарена у Босни*, Зборник Филозофског факултета у Београду 1 (1948) 33-43.

³⁶ Катарска паралела за „духовни пророци” у: А. Borst, *Die Katharer* 159, А. 13, и стр. 156-160 за веома сложен и често недоследан став према појединим деловима Старог завета.

³⁸ Међу радовима Ј. Шидака, сабраним у књизи *Studije*, налазе се и његови чланци о минијатурама и прикази радова других, па нас то ослобађа потребе да овде радове појединачно наводимо, из угла историје уметности: Ј. Максимовић, *Старе српске минијатуре*, Београд 1984.

³⁹ Тестаменат госта Радина је веома дуго употребљаван као главни сведок о правоверности босанских „крстјана.” При томе се методски поступало сасвим наопако: показивало се да нема „ничег” што противречи држању једног православца, па се онда изводило да црква није дуалистичка. У ту сврху требало је, наравно, показивати шта у томе документу противречи ономе што знамо о учењу и држању дуалистичких јеретика, јер су се ортодоксна и јеретичка сфера значајним делом поклапале. Уза све то су се

последњих дана босанске цркве садржи распоред дела заоставштине Радина госта за милостињу и тиме противречи тврђењу „*prohibentes elemosinas fieri.*”⁴⁰ То је уједно једини случај да, строго узевши, један домаћи извор изричито противречи исказима латинских списа о босанској цркви.

Утицај доктрине и начела босанске цркве на масе „верника” није могао бити велик. И код катара на западу чија су језгра била у градским срединама, гдје је могао зрачити утицај на већи број људи, верници су били далеко пре суседи цркве него њени чланови. У време кад се босанска црква учврстила у Босни то је била земља без већих насеља и груписаног становиштва и са slabим комуникацијама. Крстјанске „хиже” -*domus patarenorum*- су биле раштркана острвца у мору верника, од којих црква није много ни тражила. Познато је да код катара „верници” нису имали право чак ни оченаш да изговарају. Од Босанаца је њихова црква свакако тражила оданост, адорације крстјанима и њиховим старешинама, и окупљала оне који су били у близини на обред ломљења хлеба и проповеди. Непосреднији утицај се могао осетити једино у близини патаренских хижа, зато су и трагови „крстјана” очувани у турским дефтерима груписани по појединим жупама, а не разасути по читавој босанској територији. Они верници који су били удаљени од патаренских жаришта имали су вероватно понекад прилику да се поклоне коме путујућем крстјанину и саслушају његову проповед. Ова црква није имала никакву територијалну организацију. У оквирима босанских граница у другој половини XIV века ни у покрајинама

провлачиле и озбиљне омашке у анализи текста. И А. Соловјев, *Гост Радин и његов тестамент*, Преглед 2(1947) 3-11, убеђени поборник тезе Рачког о дуализму босанске цркве, веровао је да је овај члан хијерахије био ожењен, услед неспоразума у тумачењу једне речи. Данас имамо на располагању један нови податак М. Динић, *Неколико ћириличких споменика из Дубровника*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор 24 (1958), 104, који показује да се пасус, у коме је одређено да Андрушко Соркочевић и Тадиоко Маројевић потроше 300 дуката за душу Радинову, односио на дубровачке католичке цркве. Према томе, он је сведочанство о жељи госта Радина да му се и у католичким црквама чине задушја, а не и да су патарени имали цркве, службу божју, да су палили свеће. Помен страшног суда у овом тестаменту узиман је као сведочанство против дуалистичког веровања, иако за то нема разлога. Нико не тврди да су патарени у Босни одбацивали страшни суд, а с друге стране је познато да су умерени и међу богумилима и међу катарима веровали у страшни суд. Уп.: А. Borst, *Die Katharer* 171,173. Страшни суд у Радиновом тестаменту не противречи дуализму уопште, већ се не слаже са радикалним дуализмом који су заступали Босанци. Остају, дакле, празници и с њима повезани култ светаца, мада се нигде изричито не каже да босански патарени то осуђују. У тестаменту Радина госта (као нап. 34) наведени су дани када треба делити милостињу: Божић, Свети Ђорђе (Радиново крсно име), Благовештење, Ускрс, Вазнесење, Св. Петар, Св. Павле, Св. Стефан, Св. Михајло, Богородичин празник и Сви свети.

⁴⁰ Поред расправа о тестаменту поновљених и дискутованих у: J. Šidak *Studije*, уп. и моју анализу са упозорењима о важности пратећих докумената, о дубровачким обичајима и паралели између крстјанских и дубровачких корисника милостиње у: S. Ćirković, *Bosanska crkva u bosanskoj državi*, 233-237.

католичких или православних господара није било одређених парохија.⁴¹

Разумљиво је отуда да су босанки „*credentes*” - мирски људи - гледани са стране из правоверних средина сматрани за „невернике” - „*infideles*”. Босански фрањевци су у другој половини XIV века постављали питања папи у вези са неким практичним проблемима крштавања одраслих.⁴² Босанци који су долазили у Дубровник на служење или учење заната бивали су тек ту крштени и добијали би нова календарска имена.⁴³ Специфични положај босанских верника долазио је до израза и у брачним односима. Незаинтересовани за брак верника из својих догматских разлога, босански крстјани су пуштали да се несметано развија „земаљски обичај” (*mos patrie*) по коме су Босанци узимали жену под условом да им буде „добра и верна”, тако да ни један проценат - по тврђењу фрањеваца - није остајао у браку са истом женом.⁴⁴ Несређени брачни односи су, ипак, посматрани са стране, изгледали као нешто карактеристично за патарене.⁴⁵

Босанска црква није могла да у своме развоју не осети последице промена у босанској држави и друштву. Већ је XIV век донео собом извесне важне промене, које су босанску цркву ставиле у неповољније услове, што ће касније имати веома озбиљне последице. Пре свега, босанска држава се под баном Стјепаном II Котроманићем (1322-1353) и Твртком I (бан: 1353-1377, краљ: 1377-1391) територијално знатно проширила. Под власт босанских владара дошле су територије са црквеном организацијом и верницима како католичке тако и православне цркве. Долина доње Неретве и предели између Неретве и Цетине важили су за католичке области, док су остале територије, које ће касније чинити Херцеговину, биле у саставу епископија аутокефалне српске цркве.⁴⁶

⁴¹ Нема никаквих доказа о постојању територијалне црквене организације код босанских крстјана. Излагање М. Miletić, I „*Krstjani*” 118-120, о подручјима појединих манастира (!) је чиста конструкција. Докуменат из кога са цитира „*contrata*” госта Гојсава има сасвим други смисао. О непостојању парохија уп.: „*Dubia*” босанских фрањеваца ed. D. Kniewald, *Vjerdostojnost* 159.

⁴² Најдрагоценија је у томе погледу терминологија већ споменутих „*Dubia*”, питања која су фрањевци упутили папи, као и оно што узгредно откривају својим садржајем. Уп.: D Kniewald, *Vjerdostojnost*, 156-163.

⁴³ Примери су наведени у расправама о занатима и досељавању људи из залеђа у Дубровник. Општи преглед даће књига о миграцијама становника из залеђа проф. Д. Динић-Кнежевић (у штампи).

⁴⁴ „*Dubia*”, Kniewald, *Vjerdostojnost*, 158.

⁴⁵ Једна жена из околине Херцег-Новог жалила се 1438. на свога мужа који ју је отерао: *qui more Bosignanorum et paterinorum alia recepta coniuge ipsam a se expulit*. III. Кулишић, *Трагови богомила у Боки Которској*, Споменик 105 (1956) 93. Није, наравно, реч о присуству патарена, већ о начину карактеристичном за патарене.

⁴⁶ Уп. сада и; Б. Нилевић, *Српска православна црква у Босни и Херцеговини до обнове Пећке патријаршије 1557. године*, Сарајево 1990, нарочито 40-49.

Први талас ширења, око 1326, захватио је земљиште с једне и с друге стране Неретве и у њему је превагнула снага босанске цркве. У великој мери је онемогућено деловање католичке макарске и православне захумске дијецезе, а у исто време је у Хуму, нарочито око Коњица, босанска црква стекла упориште која ће задржати до краја свога постојања. Други талас босанске експанзије, 1373-1377, већ није имао такав резултат. Новостечене територије су биле сувише велике, а снага босанске јеретичке цркве недовољна да на њима измени црквену ситуацију. У саставу Босне је остала православна митрополија лимска са седиштем у манастиру Милешеви, који је чувао тело и култ светога Саве, српског светитеља. Јеретичка црква босанска више није била једина црквена организација у босанској држави, већ је у оквирима њених граница била суочена са снажнијим и боље организованим правоверним супарницима. У то више ни владалац није безрезервно стајао на њеној страни. Твртко I је био католик, а у јесен 1377. се у српској земљи, сигурно у православном храму, крунисао "сугубим венцем" за краља Србљем, Босни, Поморју и западним странама.⁴⁷ Политички интереси су га наводили да пружа подршку и другим црквеним организацијама.

Непријатељски став босанске цркве према српском православљу је већ споменут. Разумљиво је да је и друга страна узвраћала истом мером. Српска православна црква је босанску јерес уврстила у ред старих и омрзнутих јереси и службено је анатемисала у својим синодницима.⁴⁸ Босанска црква, „триклети бабуни“, и српско православље су у XIV веку непријатељски стојали једно према другом и узајамно се проклињали, али се равнотежа за неколико деценија није мењала.

У исто време се помањала за босанску цркву опасност и са друге стране. Пред средину XIV века отворени су у Босни први рудници, уз њих су никла градска насеља, а услед појачаног трговачког промета образовали су се и на другим местима тргови са већим насељима.⁴⁹ Привредни препород је појачао циркулацију људи, долазак странаца из Приморја, отискивање Босанаца на трговачка путовања и њихово мешање са другим светом. Изолација и заосталост Босне су лагано ишчезавали и уступали место трајним и интензивним везама са грађанством из приморја и његовом цивилизацијом. Нове градске средине са окупљеним бројним масама, погодне за ширење утицаја, измакле су босанској цркви. Пре свега, основну и привредно и друштвено активну језгру ових насеља чинили су странци католици: Саси и приморски трговци, а затим, управо ту су фрањевци изградили

⁴⁷ Уп.С. Ђирковић, *Сугуби венац. Прилог историји краљевства у Босни*, Зборник Филозофског факултета у Београду VIII/1 (1964) 343-370, Исти, *Милешева и Босна*, Милешева у историји српског народа, Београд 1987, 137-143.

⁴⁸ О синодницима уп:В. Мошин, *Сербскаја редакција синодика в недељу православија*, Византијски временик 16 (1959) 361-394; 17 (1960) 278-348.

⁴⁹ J. Šidak, *Franjevačka „Dubia“ iz g. 1272/3. kao izvor za povijest Bosne*, Istoriski časopis 5 (1955) 207-231 (= Studije, 225-260).

своја прва упоришта, која су се трајно одржала. Увучени у рад на преобраћању јеретика у Босни још крајем XIII века, фрањевци су између 1340. и 1342. добили викарију и основали своје манастире.⁵⁰ После неуспелих крсташких ратова у првој поливини XIII века и неплодне мисије доминканаца, постали су фрањевци једини стварни борци за ствар католичанства у Босни. Док је католичка босанска бискупија, сада већ одавно у суседној Славонији, сасвим у старом стилу подстицала политичке интриге и рачунала на војну и политичку победу и ликвидацију домаћег режима у Босни што је у XIV веку било сасвим безизгледно, фрањевци су у самој земљи стрпљивим радом освајали тле и тако се чврсто коренили да су се вековима одржали. Данас нисмо у стању да оценимо колики су стварни успјех постизали фрањевци. Види се да је тешкоћу представљала малобројност фратора у самостанима и да се њихов рад одвијао у атмосфери страха и притиска. Људи који би се преобратили и крстили страховали су од става средине и, вероватно, од световних власти. Конвертити су још увек отворено указивали поштовање (адорације) јеретичима и одбијали да се јавно покају и исповеде братрима.⁵¹ Још почетком XV века су поједини фрањевци бежали из Босне због тегаба.⁵² Али, без обзира на број верника који су одвојили од босанске цркве, фрањевци су је угрожавали тиме што су се појавили као супарници у градовима и привредно најактивнијим насељима и областима, лагано је потискивали и заузимали важне позиције на босанском краљевском двору.

Општи развој босанске државе и друштва кренуо је, дакле, од средине XIV века путем неповољним по босанску цркву, али она тиме још доста дуго није била непосредно угрожена. Њена снага није била у ослањању на широку масу верника, непоколебивих и спремних на жртве. Већ због своје структуре босанска црква није могла стећи упоришта код становништва простране босанске територије. Њена снага је зато била у везама са племством и позицији коју је у држави заузела у време кад су се почела изграђивати сталешка права племства.

Од прве половине XIV века сачуван нам је низ не сувише бројних повеља којима су босански банови, односно краљеви, задавали властели „вјеру господску”, којом су јамчили личну слободу и имовинску безбедност. Властелин по томе свечаном обећању није могао бити

⁵⁰ О фрањевцима још нема студије која би искористила сав изворни материјал. Д. Mandić, *Франјевацка Босна. Развој и управа Босанске викарије и провинције 1340-1735*, Рим 1968, остаје у оквиру раније познатог материјала. Много новог су донеле студије о рудницима и градским насељима: Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља средњовековне босанске државе*, Сарајево 1978. На једном примеру сам покушао показати вредност дубровачке грађе за историју фрањевца: С. Ћирковић, *Једна парница сребрничких фрањеваца (Уз јубилеј босанске фрањевачке провинције)*, Годишњак Друштва историчара Босне и Херцеговине 40-41(1990) 31-41.

⁵¹ „Dubia”, ed. Kniewald, *Vjerodostojnost*, 163.

⁵² E. Fernendhin, *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica*, Zagreb 1892, 65.

убијен, затворен, узет за таоца, нити је његова баштина могла бити окрњена све док не би починио „невјеру”. Владалац који је задавао „вјеру” није, међутим, био властан да сам процењује да ли је „невјера” стварно почињена. То право да „огледа” или „суди” властелина, припадало је једном телу састављеном од властеле и припадника цркве босанске (често је место било резервисано и самом „дједу”)⁵³. Већ је та улога босанској цркви обезбеђивала трајно и сигурно место у држави. Она се није могла уклонити, а да то опасно не угрози равнотежу између властеле и владара. Босанска црква је племству била неопходна као јемац његових најосновнијих права. Отуда је разумљиво што су цркву помагали и великаши већ увелико верски индиферентни или повезани са католичком или православном црквом, и што су били принуђени да је трпе краљеви који су били католици.

Поред тога припадници босанске цркве, крстјани са својом хијерархијом, важили су као чувари правде и закона. Све што се хтело да буде тврдо и сигурно обављало се пред њима или њиховим посредством. То су увиђали и странци, па су у деликатним ситуацијама тражили присуство „патарина” и, уз заклетве властеле, и њихова обећања.⁵⁴ Били су уз то јемци и посредници код преговора.⁵⁵ Пратња састављена од „крстјана” - *scorta dei paterini* - представљала је најсигурнију заштиту.⁵⁶ У патаренским кућама су налазили уточишта људи које је прогонио краљ, и он је поштовао „*franchizie dei patareni*”.⁵⁷ Очигледно су били лично неприкосновени, дао свети људи сматрани за непристрасне и поуздане.

Све ове функције нису само чиниле „крстјане” неопходнима у државном организму и политичком животу, већ су им отварале путеве у околину кнежева. Многи крстјани су из повучености и изолованости својих „кућа” прешли у дворску средину, у којој су се сналазили и која им је годила. На надгробном камени једнога госта се чита да је „живео у части код босанске господе, примио дарове од велике господе и властеле и од грчке господе”.⁵⁸ Повераване су им најчешће дужности посланика и саветника. У тој улози срећемо и госта Радина, најбоље познатог достојанственика босанске цркве. Он је био личност од највећег поверења код Стефана Вукчића Косаче (1435-1466), херцега од светог Саве, и његов стварни главни саветник у току више од две деценије. Он није избегавао да прима новац од Дубровчана да би код свога патрона решио ствари у њихову корист. На тај начин је и створио

⁵³ С. Ђирковић, „Верна служба” и „вјера господска”, Зборник Филозофског факултета у Београду VI/2 (1962) 101-112.

⁵⁴ М. Динић, *Један прилог*, 34-35. М. Динић је објавио и целокупну дубровачку грађу о патаренима: *Из Дубровачког архива III*, Београд 1967.

⁵⁵ М. Динић, *Из Дубровачког архива III*, 182.

⁵⁶ С. Ђирковић, „Верна служба,” 107.

⁵⁷ С. Ђирковић, *Босанска црква у босанској држави*, 225 нап. 118.

⁵⁸ В. Скарпић, *Гроб и надгробни споменик госта Милутина на Хумском у фочанском срезу*. Гласник Земаљског музеја 46 (1934) 79-82.

највећи део своје замашне имовине у готовом новцу, коју је распоредно познатим тестаментом из 1466.⁵⁹ У време слома босанске државе био је чак у Венецији представљен као „*principalis baronus et consiliarius domini ducis sancti Save*”⁶⁰. После свега тога постаје сасвим разумљиво што нам из Босне није сачувано ниједно сведочанство о непријатељству босанске цркве према богатству и моћи световне господе и феудалаца. Њихова зависност од властеле и нераздвојна повезаност с њом је била толика да су изградили једно схватање о друштву сасвим супротно од идеја раних богумила. Дубровчанин Бенко Котруљевић (*Benedetto Cotrugli*), писац трактата о трговини и савршеном трговцу, знао је чак да босански патарени нису у своје куће примали сиротињу већ је терали, и пружали уточиште само богатим тврдећи да тиме поштују ред утврђен од Бога и среће.⁶¹

Изван политичке сфере се утицај босанских крстјана једва може осетити. Неспособни да масама верника утисну жиг своје „вере босанске”, они су још мање били у стању да делују на њихову културу и начин живота. Народ је живео изван цркве са својим патријархалним облицима живљења, са својим обичајима и обредима у којима се остаци старог балканског и словенског паганства јасно опажају још дубоко у новом веку. Нимало већи успех крстјани нису имали у феудалној средини. Њихови заштитници су од краја XIV века у сталним везама са иностраним дворovima и великашима, приморским и италијанским градовима. Ту су они и палазили узоре за свој начин живота и откривали своје идеале. Култура босанског племства у XV веку захваћена је велико општим штимунгом „јесени средњег века”.⁶² Јасно се то опажа по љубави према раскоши и помпи, богатом оделу и посућу, сјајним поворкама и свечаностима. Колико нам доста оскудни изворни подаци дозвољавају да сагледамо, на босанским великашким дворovima никакав дух одрицања ни страх од греха није задржавао властелу да ужива у свему ономе што су научили од својих сталешких другова у другим земљама. Очигледно је да босанска црква није наметнула свој став према свету и стичка начела владеоској средини, већ је, напротив, сама тражила оно место у друштву које су имале њене

⁵⁹ Старија литература забележена је уз поновљену расправу Ј. Шидака, *Опорука „госта” Радина Бутковића (1466) као извор за „Цркву босанску”, Студије*, 161-173, и у освртима на радове других аутора.

⁶⁰ М. Шуљић, *Један нови податак о госту Радину и његовој секти*, Годишњак Друштва историчара Босне и Херцеговине 11 (1960) 267.

⁶¹ Et specialmente nella nostra patria, la quale traho nono so che dal ritto dei Bosnesi, li quali seguono l' costume de Manichei, honorando li ricchi, et ricevendoli voluntieri nelli loro hostipy, et discassando li poveri, allegando seguir in cio l' ordine di Dio et della fortuna. Цитирано у: М. Вујић, *Прво научно дело о трговини Дубровчанина Бенка Котруљевића*, Глас 80 (1909) 109, нап. 1. Котруљевићев трактат је два пута репродукован, а U. Tucci је приредио ново издање.

⁶² S. Ćirković, *Odjeci ritersko-dvorjanske kulture u Bosni krajem srednjeg veka*, Radovi III Muzeja grada Zenice (1973) 33-40.

правоверне супарнице. Од еванђеоске једноставности и сиромаштва, за којом је цео дуалистички покрет тежио у почетку, босански крстјани су били исто толико далеко као и католичка и православна црква тога времена.⁶⁴

Утицај босанске цркве на културу, посматран са гледишта развита уметности, био је изразито негативан. Само њиховом одбацивању „материјалних цркава” треба приписати чињеницу да Босна представља праву пустињу у околини богатој споменицима средњовековне уметности. Ипак се говорило и говори се о „богумилској уметности”, мислећи при томе на „стећке”, камене надгробне споменике раширене у Босни.⁶⁵ Истраживања су, међутим, показала да ови грубо исклесани и често врло велики споменици нису ограничени на територију Босне, а да су још мање у вези са „вером босанском”. Под стећцима леже, како нам сами натписи са ових споменика сведоче и многи православци а исто тако, у то не треба сумњати, и католици.⁶⁶ Подизање оваквих надгробних споменика се вероватно надовезује на старе паганске обичаје и њихова бројност на босанском тлу се може објаснити баш чињеницом да је то подручје изван стварног црквеног утицаја. „Стећци” су бујали на босанском земљишту из оних истих разлога из којих су се несметано развијали помало чудни брачни односи Босанаца. Прилично грубе и помало примитивне ликовне представе резане на „стећцима” имају, према досадашњим резултатима специјалних истраживања, три главна извора инспирације: касноантичке надгробне споменике и њихове паганске симоличке представе, савремену декоративну уметност касног средњег века и богумилску симболику. Овај последњи елеменат је најмање заступљен и најтеже доказан.⁶⁷

⁶⁴ Уп.: S. Ćirković, *Bosanska crkva u bosanskoj državi*, 233-242.

⁶⁵ Изводи из турских дефтера које је саопштио Т. Окиџ, *Les Kristians*, већ сада показују да ће се морати напустити чврсто укоревано схватање да босански патарени нису имали земљишне поседе. „Крстјани” су и чланови хијерхије као појединци несумњиво имали „баштине”. Подаци дефтера говоре и о земљама које су имале и заједнице босанских крстјана. Од даљих закључака се морамо уздржати док одломци дефтера не буду in extenso објављени, што је Т. Окиџ наговестио. Пада у очи да папа Пије II као мотив због кога је краљ Томаш почео прогон јеретика наводи и његову „avaritia”, и да је наредно да крстјани који се не покрсте напусте земљу *substantia relicta*. Уп.: Ј. Матковић, *Три хуманиста* 247. И дарови које је краљ Томаш давао фрањевцима у земљи и кметовима могу се разумети само ако се тако поступало и са босанском црквом. Уосталом, изводи из дефтера, поред податка о одузимању земље крстјанима уп. нап. 78, садрже и податак о земљи коју је краљ даровао неком крстјанину. Т. Окиџ 128.

⁶⁶ Литература о стећцима је постала тешко прегледна, па наводим само општа дела у којима се налазе подаци о некрополама и појединачним стећцима и расправе о појединим проблемима: Š. Bešlić, *Stećci Kataloško-topografski pregled*, Sarajevo 1971; Isti, *Stećci - Kultura i umjetnost*, Sarajevo 1982; M. Wenzel, *Ukrasni motivi na stećcima - Ornamental motifs on Tombstones from Medieval Bosnia and Surrounding Regions*, Sarajevo 1965 (паралелни текст на енглеском); N. Miletić, *Stećci*, Beograd-Zagreb 1982.

⁶⁷ Стећци су на погршан начин повезивани са црквом босанском и њеним дуализмом, па су закључци о стећцима употребљавани да се успори дуалистички карактер босанске цркве. Литература ове врсте није ничим унапредила студије ни стећака ни цркве босанске и једва вреди да се бележи.

⁶⁷ После Соловјева на томе је нарочито инсистирао G. Wild, *Bogumilen und Katharer in ihrer Symbolik I*, Wiesbaden 1970.

Развој босанске државе је и у XV веку био неповољан по босанску цркву, тако да је довео до њенога слома. Крајем XIV и почетком XV века је опала снага краљевске власти и босанска држава се распала на неколико кнежевина појединих области господара. Јединство државе је још увек симболички заступала круна босанског краљевства и сабор босанског племства, али практично је Босна деловала јединствено само у оној мери у којој су се обласни господари покоравали краљу. Од почетка XV века босански краљ није имао никакве стварне власти на територијама обласних господара. Тиме је нестао јединствени политички оквир у коме је деловала босанска црква. Границе области појединих господара нису, наравно, представљале никакву препреку за деловање „крстјана“ они су били изнад свих политичких задевица и сукоба. Ситуација у почетку XV века, када је Босна морала да се годинама одушире походима краља Жигмунда Луксембуршког, чак је била повољна за босанску цркву. У свађама између немоћних краљева и великаша она је била арбитар у пуној мери, а за једно време су се опет босански политички интереси поклопили с интересима босанске цркве. Али то је трајало веома кратко и значило, у ствари, последњи тренутак величине босанске цркве. Већ у другој деценији тога века се срећују односи са Угарском, у земљу проваљују Турци, а у исто време почињу огорчене унутрашње борбе обласних господара. Крстјани су се сада нашли под влашћу разних господара, од којих нису сви имали једнак став према цркви, и чије територије нису биле хомогене у верском погледу. Територија која је остала под непосредном влашћу краљева и која је захватала централни део босанске државе имала је и највећи део фрањевачких манастира и градских насеља. Фрањевци су у XV веку заузели чврсте позиције на краљевском двору и краљеви се због својих политичких веза и турске опасности све изразитије католички оријентишу. Због тога није нимало неочекивано што управо овде почиње офанзива против јеретичке цркве. Најснажнија је, упоредо са „краљевском Босном“, била земља херцега Хрвоја Вукчића Хрватинића у западним и северозападним деловима босанске државе. Моћни херцег је несумњиво био верник босанске цркве, али спреман да се из својих политичких интереса крсти и постане католик. Кад је умро 1416. његова област је изгубила некадашњи значај, један део је дошао под власт краља, а његови наследници Ђурађ и Петар Војсалић су били одлучни католици и противници јеретика. Земље Косача, Сандаља Хранића (1392-1435) и Стефана Вукчића (1435-1466), од Цетине до Полимља обухватале су добар део православних земаља које су некада биле у саставу српске државе. Босански крстјани су овде били малобројни и ограничени на поједине мале оазе, али су ипак, баш ту, нашли своје последње упориште. Земље кнеза Павла Раденовића у источној Босни и његових наследника имале су и познате „domus pataragogum“, а исто тако у један фрањевачки и православни манастир. И поред колебања неких чланова, ова породица је остала до краја одана босанској цркви, али од средине XV века није имала знатнијег политичког утицаја, јер су

последњи Павловићи потпуно у сенци свога моћног рођака Стефана Вукчића.⁶⁸

На територијама појединих обласних господара „крстјани“ више нису играли онако значајну улогу као читавој босанској држави крајем XIV и почетком XV века. Положај арбитра међу кнезом и његовом властелом ту није значио много из простог разлога што је власт обласних господара била јака, и што изграђивање сталешких односа у оквирима обласних кнежевина није било ни на помолу. Улогу јемаца и посредника су патарени, додуше, задржали, али су, иступајући у служби појединих господара, постепено губили врлину апсолутне непристрасности. Развој босанске државе после отприлике 1420. показује да се способност босанске цркве да делује на политику Босне увелико смањила. Тиме је уједно и судбина „крстјана“ дошла у руке световних господара и постала зависна од развоја политичке ситуације.

Црквено питање у Босни се заоштрава пред средину XV века у вези са доласком Стефана Томаша на босански престо крајем 1443. Непризнаван у самој земљи где су се као противници јавили његов брат Радивој и моћни Стефан Вукчић Косача, несигуран у Угарској где је уза се имао само странку Јована Хуњадија, овај претпоследњи босански краљ је тражио ослонаца код Венеције и папске столице. Убрзо по доласку на власт јавно се декларисао као католик, тако да је чак, сасвим нетачно, хваљен као први католик међу босанским краљевима.⁶⁹ Ипак се није осећао способан да нешто отворено и одлучно предузме против јеретика. Чинио је јавна поклоњења члановима босанске црквене хијерархије и извињавао се, кад су му фрањевци због тога ускратили свете тајне, да то чини из учтивости и да не може друкчије, јер би због бројности и снаге јеретика изгубио краљевство.⁷⁰ То, наравно, није значило да су га „крстјани“ могли збацити с престола, већ да би тиме стекао нове противнике међу властелом. Папа Евгеније IV је после истраге усвојио краљева извињења, али је зато, заједно са фрањевцима, вршио притисак на њега да започне са прогањањем „манихеја“⁷¹. Одлучну акцију је краљ одлагао још неко време, али је

⁶⁸ О политичком развоју Босне осим мога рада у нап. I, уп.: С. Ђирковић, *Стефан Вукчић Косача и његово доба*, Београд 1964; Исти, *Русацка господа*, *Историјски часопис* 21 (1974) 5-17; Р. Ђивковић, *Твртко II Тврtković, Bosna и првој половини XV века*, Сарајево 1981.

⁶⁹ Католик је, међу осталима, био и његов непосредни претходник краљ Твртко II. По једном писму, објављеном још у XVIII веку, Martène-Dugand, *Veterum scriptorum... amliissima collectio* 1591-2, на које је скренуо пажњу Ј. Матасовић, *Tri humanista* 251, би се већ овај краљ преко свога посланика одрекао јереси у име читаве своје државе. Одломак који је Матасовић саопштио није, међутим, довољан да се верификује датум, сумњив због тога што је краљ и раније био католик. У сваком случају, та евентуална абјурација је остала без последица.

⁷⁰ Vgl. Rački, *Bogomili* 456-458.

⁷¹ L. Thallóczy, *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter*, München-Leipzig 1914, 411.

зато свим снагама помагао рад на ширењу католичанства у својој држави. Пружао је материјалну помоћ фрањевцима, давао им чак земље и кметове. У манастирима је било, по једном савременом извештају, „небројено” коња којима су се фратри служили кад је требало делити становништву сакраменте. Хварски бискуп Тома Томазини, најактивнији католички прелат у Босни кроз читав низ година, је писао, вероватно претерујући: „*ubi fratres sunt evanescent haeretici, sicut cera a facie igni*”.⁷² У Босни је подигнут и извештан број католичких цркава, а краљев пример је деловао и на великаше који су почели прелазити у католичку веру.⁷⁴ Читав развој у томе правцу и краљево учвршћивање на власт омогућили су му да у једном тренутку, вероватно око средине XV века, ступи у отворену борбу с босанском црквом и започне са насилним крштавањем.⁷⁵

Босански патарени и њихова хијерархија су се тада могли ослонити једино на краљевског противника херцега Стефана Вукчића Косачу. И овај моћни обласни господар је, међутим, за време понтификата папе Евгенија IV примљен у милост Свете столице. Он се, додуше, није ангажовао у борби против босанске јереси, тако да је хварски бискуп почетком 1449. добио овлашћење да га екскомуницира уколико буде одбијао да своје поданике преведе у католичку веру. Још једном је дошао у опасност од екскомуникације када је 1451. заратио против католичког Дубровника. У везама са Римом и његовим легатима је остао и доцније. У току 1454. је тражио од напуљског краља Алфонса католичке монахе да би поучили и учврстили становништво у правој вери, и, упоредо с тим, подигао православну цркву у Горажду. У то време је некако и слао дарове православног манастиру на Синају и важио код цариградског патријарха као православца од недавно који се не усуђује да се покаже јавно у страху од властеле, и који помаже превођење „кудугера” у православље.⁷⁶ Опажа се и иначе да је православље на херцеговој територији постизало успехе. У Горажду, где је 1441. имао неку ингеренцију Гојсав гост, дигнута је православна црква, у Фочи, где је недалеко гроб једнога „госта”, налазе се убрзо после турског освајања земље православне митрополије; 1442. се у граничном подручју јавља нова православна лимска епископија. У данима распадања босанске цркве је дошло и до конкурентске борбе за вернике између православне и католичке цркве. Иван Капистран је 1455. преносио папи жалбе босанских фрањеваца на православног

⁷² E. Permeđžin, *Acta Bosnae* 465.

⁷⁴ Око средине XV века су скоро сви обласни господари били католици или се бар тако формално приказивали у Риму. То их, међутим, није обавезивало да осуђују и прогоне босанску цркву.

⁷⁵ Енергична краљева борба с јеретцима пада у период 1459-1461. Папска столица је, међутим, већ 1449. претила екскомуникацијом.

⁷⁶ О писму патријарха Генедија уп.: Д. Драгојловић, *Крстјани и јеретичка црква*, 110-111. О верском држању Стефана Вукчића у својој књизи *Херцег Стефан Вукчић*, 215-218.

митрополита који не дозвољава да се јеретици преобраћају у католичанство, тако да због тога многи остају *extra fidem*, јер неће да приме православље. И у последњим данима би, дакле, „крстјани” остали у непријатељству према православљу. Код хијерархије се то није осећало, митрополита милешевског Давида и патаренског Радиана госта срећемо заједно у околини херцега Стефана. Он их чак подједнако зове својим редовницима.

Херцег Стефан се, како видимо, ни по својој верској опредељености, ни по своме положају у балканској политици, није могао ангажовати свом снагом да спасе и узме у заштиту патарене кад су се пред прогонима краља Томаша склањали у његову земљу. До Рима је стигао глас да је краљ покрстио 2000 патарена, а да се њих 40 склонило код херцега.⁷⁷ Иначе је акција краља Томаша слабо позната. У турским дефтерима је остало забележено да је „проклети краљ” одузео „крстјанима” неку земљу и дао је сељацима.⁷⁸ Из последње фазе краљеве борбе против босанске цркве позната је и епизода са три патарећа, послата 1461. од стране краља у Рим. Тамо је кардинал Торквемада у једном посебном спису побрио заблуде босанских патарена формулисане у 50 тачака, и три патарена су примила католичку веру. Један се, међутим, покајао и у повратку пребегао херцегу Стефану. Акција покрштавања се, дакле, није задржала само на верницима, већ је захватила и крстјане. Пошто су нам позната само имена тројице „крстјана” послатих у Рим, а не и њихова достојанства, остало би нејасно каква је била судбина босанске хијерархије да нам не помаже један до сада неискоришћен извор. Модрушки бискуп Никола, који је боравио у Босни у данима њене пропасти, каже у једној аутобиографској белешци да су „херезијархе”, прекрштени против своје воље, навели султана да нападне Босну.⁷⁹ Бискуп Никола је у два маха боравио у Босни и у Судбоносним данима је био у краљевој околини, тако да се у његову обавештеност не може сумњати.

Босанска црква је, према томе, била разбијена још пре турског освајања. Нерасположење силом преобраћене хијерархије и упорност малобројних верника нису могли више ништа променити. Турску власт су дочекали сасвим незнатни остаци босанских патарена. Међу иначе скромним подацима турских пописа о босанским крстјанима, несразмерно већи део отпада на спомен њиховних трагова, него на вести о живим људима.

Слом босанске цркве, до кога је дошло најкасније крајем владе краља Томаша или у почетку владе његовог сина Стефана Томашевића (1461),

⁷⁷ J. Matasović, *Tri humanista o patarenima*, *Godišnjak Skopskog filozofskog fakulteta* 1 (1930) 247.

⁷⁸ T. Okić *Les Kristians (Bogumiles Parfaits) de Bosnie d'après les documents turcs inédits*, *Südstofforschungen* 19 (1960) 128.

⁷⁹ G. Mercati, *Note varie sopra Niccolò Modrussiese, Opere minori IV*, *Studi e testi* 79, Città del Vaticano 1937, 218. У новије време С. Сжаја је утврдио да су извештаји бискупа Николе уплетени у казивање папе Пија II.

значио је у исто време тријумф католичанства у Босни. Последњи краљ је могао затражити остварење плана, замишљеног још у време Томаша, о довођењу католичких бискупа у Босну и стварању бискупија. Али, као што је познато, све је било прекасно: почетком лета 1463. султан Мехмед II је освојио Босну.

Бројнији су, вероватно, били остаци чланова цркве босанске који су нашли уточишта у земљи херцега од светог Саве. Ту нису били изложени прогонима, иако је од 1461. херцег Стефан стално у добрим односима са краљем и у живим везама са папском столицом, и ту су од турске власти остали поштеђени још две године. Када се у марту 1466. Радин гост обратио Венецији с молбом за *salvus conductus* за 50-60 лица *ex suis legis et secte sue*, тражио је, по свој прилици, да заштити и сачува све што је остало од босанске цркве.

Слом босанске цркве још уочи пада босанске државе објашњава у великој мери загонетно ћутање доцнијих извора о босанским патаренима. За путописце, доцније историчаре, па чак и фрањевце који раде у Босни, у XVI веку постоје, поред Турака, само католички и православни хришћани. Вести о остацима патарена су веома ретке и односе се на мале заједнице (у оквиру других цркава) чије је веровање већ веома далеко од некадашњег патаренског учења.

Исламизовање Босне, у далеко већем степену но што је био случај са другим балканским земљама под турском влашћу, с оправданим разлозима је доведено у везу са босанским патаренима. Сами чланови цркве су мало могли допринети процесу исламизације. Пре свега, били су сувише малобројни, а затим, уколико су и одбацили насилно покрштавање, уочи пада Босне, остајали су упорни у својим веровањима и у односу на ислам. Исламизацији Босне је у ствари прокрчила путеве специфична верска ситуација, околност да су бројне масе становништва живеле изван сваке цркве. Свет који није одлазио у цркве, није имао свештенства, сакрамената и обреда није могао имати ни отпорне снаге којом би се супротставио вери освајача, чије је прихватање доносило собом и значајна преимућства у друштву и држави.

То нас доводи до питања о улози босанских патарена у историји средњовековне Босне. Из свега што је раније изнето види се да она није била нарочито значајна, у сваком случају далеко мања но што се верује. Током XIII века је црква, удружена са племством, обезбеђивала јединство у отпору према покушајима угарских краљева и великаша да непосредно потчине Босну својој власти. У XIV и XV в. се већ спољна политика Босне развијала без икаквог утицаја „крстјана“. У самој земљи је властела дуго у цркви босанској имала подршку против снажне владалачке власти. Међутим, пут до сталешки организованог племства које је ограничавало краљевску власт прешле су толике европске монархије у којима није било никакве јеретичке цркве. У својој културној мисији били су босански патарени, којима је било дато да у повољним условима надживе своје истовернике на Истоку и Западу за

скоро пуна два века исто онако јалови као и њихова сабраћа, која су брзо страдала у ватри прогона.

Sima Ćirković

DUALISTIC HETERODOXY IN THE ROLE OF TEMPORAL CHURCH: BOSNIAN CHURCH

Summary

In series of dualistic tendencies arising from the area of the Balkans, Bosnia was last to come under that influence, thus it demonstrates such peculiar features. In Bulgaria, Byzantium and Serbia dualistic communities were chased and fought even earlier, by the end of the 12th century. In Bosnia, which was under the jurisdiction of Dubrovnik archbishop's diocese, those communities appeared in the period of severe pontifical fights against heretics in Italy and France. Apart from ecclesiastical motifs for keeping down of heresy in Bosnia, there appeared some political motifs. After the suppression of Byzantium rule, Hungarian kings tended to impose their direct authority on as wide region as they could. Pontificate used their power to change ecclesiastical situation in Bosnia. The first wave of recriminations and pontifical countermeasures from 1199 to 1203 ended in renunciation, in Bilino filed, and in promise to conform to the rule of the Roman Catholic Church. The second wave could be observed to be the period from 1221 to about 1250, characterized by energetic demands to eradicate heresy and to reform Bosnian diocese on the model of other catholic dioceses of that period. Crusaders raid and inquisition by the Dominicans were launched along with the force imposed on Bosnian ban to help pontifical action. All endavours were fruitless because about 1250, Latin diocese was reformed and forced out of Bosnia, and it permanently remained in Đakovo (Slavonia).

Bosnian diocese of Slavic type came under the influence of the dualists who imposed their organisation headed by "djed" ("grandfather") (episcopo of the Bosnian church) who had "gosti" ("guests") and "starci" ("old men") for his inferiors. In one Bosnian manuscript, there are some prayers which are identical to those from catar's ritual from Lion. Manuscripts which give evidence of the Bosnian heretic delusion disclose radically dualistic theory which is in conformity with famous catar and bogumils concept. On the small number of preserved domestic manuscripts, in one, called Šrećković's Gospel, there are some marginal glosses of controversial character which substantiate the theory of dualistic way of Gospel service and famous dualistic terminology.

Dualistic community viewed itself as a follower of "the apostle's faith" and the only divine church, so it condemned strong churches. By the expansion of Bosnian state toward territories of Serbian state, its regions of

ortodox ecclesiastical organisation came under that influence, and Franciscans who performed their mission gained their foothold, particularly in miners centers in Bosnia, in 1340. Members of Bosnian ecclesiastical hierarchy were very respected, laymen worshipped them and they performed the duty of guarantors and arbiters, since they were known as men without any sin. They always had their place, sometimes with squires and sometimes only they, between arbiters who "measured out" the guilt of a squire accused of cheating. In that way they were strong element for keeping the balance between squires and Bosnian bans, who would later become kings.

Bosnian church came into more unfavourable position at the begining of the 15th century, when several prvinces ruled by local squires were founded within territory of Bosnian kingdom. The Church was not in the same position to other churches in each of those province, and its membres were entangled into the internal conflicts since some of them were tied to their lords' courts. Bosnian kings were deepy struck by the accusation that they helped heretics in the period when Turks attacked the country and when help had to be soght from christian countries. King Stefan Tomaš (1443-1461) decided to expel heretics and to destroy Bosnian church in 1459. Some members of that hierarchy took refuge in territory of duke Stefan, and then to the territory of Dubrovnik where they lived to vitness downfall of Bosnian state. Some disconnected groups of believers, who preserved certain number of the old beliefs, remained on that territory under the rule of Turks.